

Ratko MINIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini
sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici
minicratko96@gmail.com
ORCID: 0009-0007-6404-0756

Sekularizacija u Deževskom, Sjeničkom i Štavičkom srezu (1944–1955)

Apstrakt: U radu se, na osnovu relevantnih izvora i literature, analizira i prikazuje proces sekularizacije na području Deževskog, Sjeničkog i Štavičkog sreza u prvoj deceniji nakon dolaska Komunističke partije Jugoslavije na vlast u navedenim srezovima. Sekularizacija je bila jedan od prioritetnih ciljeva novouspostavljene vlasti. To je bio izuzetno složen i težak proces zbog velike ekonomske i kulturno-prosvetne zaostalosti, snažnih verskih predrasuda i antagonizama i posledica međusobnih ratnih sukoba između pravoslavnog i muslimanskog življa i stradanja stanovništva. U radu se razmatraju strategija, metode, organizacija, slabosti, poteškoće i rezultati koje su komunističke vlasti, tokom prve decenije vladavine, postigle na planu sekularizacije u ovom delu Srbije.

Ključne reči: Sekularizacija, Komunistička partija Jugoslavije, pravoslavlje, islam, Novi Pazar, Sjenica, Tutin

Uvod

Usled snažnog uspona racionalizma i prosvetiteljskih ideja, uticaj religije na svakodnevni život postepeno je slabio od kraja 19. veka. Tokom 20. veka, u javnoj sferi, religija je ustupila mesto ideologijama.¹ Ishod Drugog svetskog rata na jugoslovenskom tlu značio je dolazak na vlast ideološki jasno profilisane Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Jedan od imperativa nove vlasti bila je i sekularizacija.

¹ U 19. i 20. veku evropski narodi su se sve više definisali u terminima jezika i kulturne tradicije, a sve manje preko verske pripadnosti. Tokom 19. veka preovladalo je uverenje da „čovečanstvo ulazi u fazu racionalizma, pragmatizma i sekularizma“, da bi u 20. veku u javnoj sferi religija ustupila mesto ideologiji. Velike sekularne ideologije: liberalizam, socijalizam, fašizam i druge dominirale su političkom debatom i obezbeđivale modele kako će države organizovati svoje politike i ekonomije. – Мирослава Малешевих, „Хришћански идентитет секуларне Европе“, *Гласник Етнографској институту САНУ* 55, бр. 1 (2007): 16.

U literaturi se može naći ogroman broj definicija sekularizacije. U osnovi, pojam sekularizacija se najčešće koristi za odnos između države i religije u kojem je religija u potpunosti odvojena od javne vlasti i predstavlja privatnu stvar pojedinca. Sekularizacija se manifestuje: „a) slabljenjem značaja koji ima religija na delatnost nereligioznih uloga i institucija, kao što su država i ekonomija, b) slabljenjem uticaja religioznih ustanova na društvo, i c) opadanjem obima angažovanja ljudi u religioznoj praksi, izlaganjem religioznih verovanja i upravljanjem drugim aspektima ljudskog života koji su ispunjeni takvim verovanjima”.²

Politika KPJ prema verskim zajednicama bila je zavisna od teorije. U tom smislu teorijske postavke marksizma³ i lenjinizma⁴ ključne su za razumevanje njene prakse. Tokom međuratnog perioda, usled pretežno ilegalnog delovanja i borbe za opstanak, KPJ nije posvećivala previše pažnje religiji. Kao ključne aspekte međuratnog programa mogli bismo navesti: „odvajanje crkve od države i škole od crkve, konfiskacija imovine verskih zajednica, ravnopravnost konfesija i sloboda veroispovedanja i posredno eliminacija crkve iz političkog života zemlje”.⁵ Za vreme Drugog svetskog rata KPJ je bila obazriva prema verskim zajednicama. Iskazivan je pretežno afirmativan stav prema religiji, verskim predstavnicima, običajima i zajednicama.⁶ Međutim, od 1944. godine taj odnos počinje da poprima drugačiji karakter. Do promene je došlo krajem 1944. i početkom 1945. godine, kada se veliki deo Jugoslavije našao pod kontrolom nove vlasti. Prethodno ponašanje bilo je rezultat pragmatizma. Komunisti nikada nisu odstupili od svojih osnovnih stavova i načela u pogledu ateizma, revolucije i borbe za vlast. „Vreme i prilike određivali su taktiku i odnose”, zaključuje istoričarka Radmila Radić.⁷

² Сава Аксић, „Секуларизација државе (појам, узроци и последице)”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 57, бр. 80 (2018): 188.

³ Marksizam se prema religiji odnosio indiferentno. On je „religiju video kao laž, magičnu pseudonauku, transcendentnu metafiziku, koja sobom nosi kompletno pogrešnu moralnost”. Marks je smatrao da borba protiv religije ne sme biti nasilna jer će religija „iščezavati u onoj meri u kojoj se bude razvijao socijalizam”. – Радмила Радић, *Држава и верске заједнице: 1945–1970*, I–II (Београд: ИНИС, 2002), I/110.

⁴ Za razliku od marksizma, lenjinizam je poprimio militantan karakter. Lenjinov stav prema religiji bio je dvostran. S jedne strane „on je naglašavao da ni pod kakvim okolnostima ne možemo smatrati religiju privatnom stvari u odnosu na radničku partiju i požurivao je revolucionarnu elitu da menja svest radničkih masa i da uspostavi ateistički, naučni pogled na svet u njihovim glavama”. S druge strane je naglašavao da „borba protiv religije i crkve mora biti podređena generalnim ciljevima partije”. – Радић, *Држава*, I/111.

⁵ Радић, *Држава*, I/126.

⁶ U partizanskim jedinicama učestvovali su sveštenici. Oni su obavljali sveštениčke dužnosti, venčavali, sahranjivali, itd. Naredbom od 23. 6. 1942. uvedena je funkcija verskih referenata u partizanske jedinice. Prema nekim mišljenjima, njihov zadatak nije bio da vrše obrede, već propagandu. Krajem 1942. osnovan je i Verski odsek, koji je nakon prvog zasjedanja AVNOJ-a pripojen Izvršnom odboru AVNOJ-a. Odsek je slao poslanice pravoslavnima, katolicima i muslimanima za vreme najznačajnijih praznika, uputstva za verske službenike, crkvene kalendare i dr. U partizanskim jedinicama su se tokom 1943. godine, a i kasnije slavili pravoslavni i katolički Božić, Badnje veče, Kurban Bajram i drugi verski praznici. – Радић, *Држава*, I/124–138.

⁷ Радић, *Држава*, I/138.

Tokom socijalističkog perioda bilo je teško naći nekoga ko se naučno interesovao za verski život u Jugoslaviji.⁸ Zbog nedovoljne zainteresovanosti za tematiku verskih zajednica na prostoru socijalističke Jugoslavije, prva istraživanja o tome objavljena su u inostranstvu.⁹ Značaj i uticaj religije u procesu raspada Jugoslavije, ali i na svakodnevni život u periodu tokom i nakon devedesetih godina uslovili su ogroman broj publikacija vezanih za radove posvećene religiji. Ideološki revizionizam, kao posledica opštih tendencija u društvu, uslovio je da značajan broj tih dela ne bude naučno utemeljen. U moru nenaučnih pojavili su se i stručni radovi koji zaokružuju različite probleme u oblasti religije ili u oblastima usko povezanim sa tematikom religije.¹⁰ Određen broj tih radova bavi se problemom vere i verskih zajednica u socijalističkom periodu,¹¹ kao i sekularizacijom.¹²

⁸ U dosta oskudnoj literaturi izdvajala su se sociološka, pravna, politikološka i filozofska istraživanja i razmatranja. U tim oblastima možemo istaći rad Esada Čimića i njegova dela: *Društvo i religija. Marksistička kritika religije; Socijalističko društvo i religija i Drama ateizacije*. Kada su u pitanju verske zajednice, jedine postojeće sintetičke studije u tom vremenskom periodu objavljene su o politici Vatikana na jugoslovenskom prostoru i o Katoličkoj crkvi. Vidi: Viktor Novak, *Magnum Crimen* (Zagreb: Viktor Novak, 1948). Interesovanje za religijske teme ponovo se javlja od osamdesetih godina. Tada se pojavljuju zbornici radova, monografije i prilozi, poput zbornika radova *Religija i društvo* objavljenih u Zagrebu (1987) i Beogradu (1988).

⁹ U Velikoj Britaniji od strane Stele Aleksander (Stella Alexander, *Church and State in Yugoslavia since: 1945*), a u Nemačkoj od strane istoričara Srpske pravoslavne crkve Đoka Slijepčevića (*Istorija Srpske pravoslavne crkve 1–3*).

¹⁰ Radovi Radmile Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I–II, Dragana Novakovića, *Islamska verska zajednica na jugoslovenskom prostoru: 1878–1991*, Dragoljuba Živojinovića, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast: 1941–1958* i Nikole Žutića, *Ideologija i vjerska politika nadbiskupa Stepinca u Jugoslaviji 1934–1946*. samo su neki od primera.

¹¹ Dragan Novaković, „Organizacija hadževa i problemi koji su pratili izvršavanje te vjerske obaveze u Jugoslaviji od 1945. do 1991. godine”, *Časopis za suvremenu povijest* 36, br. 2 (2004): 463–471; Драган Новаковић, „Школовање студената Исламске заједнице из СФРЈ у иностранству”, *Зборник Мајмие српске за друшћвене науке* 120 (2006): 287–303; Radmila Radić, „Država, Rimokatolička i Srpska pravoslavna crkva od 1945. do polovine šezdesetih godina”, u *Dijalog povjesničara – istoričara. knj. 2, Pečuh, 19.–21. studenoga 1999*. ur. Hans-Georg Fleck i dr. (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000), 653–670; Радмила Радић, „Верски живот у Југославији према извештајима епископа Српске православне цркве за 1953. и 1972. годину”, *Токови историје* 22, br. 1 (2014): 11–51; i други.

¹² Shodno celokupnoj situaciji istraživanja vere i verskih zajednica u periodu do osamdesetih godina prošloga veka, problemu sekularizacije nije posvećivana značajna pažnja. S vremena na vreme su se pojavljivali radovi poput članka Vladana Popovića, „Светосавље, национализам и секуларизација нашег друштва”, *Теолошки уодеги: двомесечни верско научни часопис* 1, br. 6 (1968): 373–401; i monografije *Religija i ateizam u samoupravnom socijalističkom društvu* (Zagreb: Centar za društvena istraživanja Sveučilišta, 1979). Pojačan uticaj religije od osamdesetih godina na jugoslovenskom prostoru uslovio je da se govori sve više o pojmovima sekularizacije i desekularizacije. Radovi Vjerana Katuranića, „Marksizam i sociologija: državna ideologija i sekularizacija”, *Sociologija: časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju* 31, br. 2–3 (1989): 359–370; Đorđević Dragoljuba, „Sekularizacija, religija i razvoj jugoslovenskog društva”, u *Religija i razvoj*, ur. Bogdan Đurović (Niš: JUNIR, 1995), 14–21. samo su od nekih koji se bave problemom (de)sekularizacije na jugoslovenskom prostoru.

Kraljevina Srbija je oslobodila prostore Deževskog (Novi Pazar i okolina), Sjeničkog (Sjenica i okolina) i Štavičkog (Tutin i okolina) sreza 1912. godine.¹³ Kasno oslobođenje uslovalo je ekonomsku, socijalnu i kulturnu zaostalost u odnosu na druge krajeve jugoslovenske države, kako u monarhističkom,¹⁴ tako i socijalističkom¹⁵ razdoblju. Kao rubni delovi Jugoslavije, krajevi su dugo vremena bili van radara značajnijih naučnih istraživanja. Retko ko je pisao o Novom Pazaru i okolini, a još ređe o Tutinu i Sjenici.¹⁶ Zasebnih naučnih radova o položaju vere i verskih zajednica na prostoru tri navedena sreza tokom socijalističkog perioda nema. Međutim, obiluje mnoštvo publicističkih radova i novinskih članaka, što dovodi do zaključka da je prevashodno lokalna, ali i šira javnost bila zainteresovana za ovu temu. Ukoliko tome dodamo okolnosti koje su karakterisale ovo područje nakon Drugog svetskog rata (ekonomska zaostalost, konzervativno i verski fanatizovano stanovništvo koje živi na multikonfesionalnom području), jasno je zašto smo se opredelili za navedenu temu. Nadamo se da rad može biti od koristi za buduća istraživanja prostora Novog Pazara, Sjenice i Tutina, istorije i razvoja jugoslovenske države i društva, kao i problematike vere, verskih zajednica i sekularizacije. Na osnovu izvorne arhivske građe i relevantne naučne literature pokušali smo da analiziramo i prikazemo proces sekularizacije na prostoru Deževskog, Sjeničkog i Štavičkog sreza tokom prve decenije vladavine Komunističke partije Jugoslavije.

¹³ Više o teritorijalno-administrativnoj podeli u: *Вогуч истіоріјскої архива „Рас“ Нови Пазар* (Нови Пазар: Историјски архив „Рас“, 2008), 47–55.

¹⁴ O nedostatku savremenih puteva i komunikacija, privrednoj i društvenoj nerazvijenosti i zapostavljenosti ovih oblasti od strane državnog rukovodstva tokom međuratnog perioda ukazivali su istaknuti intelektualci i drugi pojedinci. Detaljnije: Милић Петровић, „Рашка област у југословенској држави 1918–1941: стање и проблеми“, *Архив: часопис Архива Југославије* 8, бр. 1/2 (2007); Милић Петровић, „Рашка област у југословенској држави 1918–1941“, *Архив: часопис Архива Југославије* 9, бр. 1/2 (2008).

¹⁵ O zaostatku u odnosu na druge jugoslovenske oblasti rečito govori podatak da su sve tri opštine dobile status privredno nerazvijenog područja 1961. godine. On nije prevaziđen tokom postojanja socijalističke Jugoslavije. Tako je 1981. godine Sjenica ostvarivala 41,7%, Tutin 24% i Novi Pazar 58,2% proseka dohotka SR Srbije van teritorija SAP. Nezaposlenost je bila velika. Primetna je bila slaba razvijenost putnog saobraćaja, PTT mreže i drugih vidova komunikacija i veza, a poljoprivreda je pretežno bila zasnovana na tradicionalnom načinu proizvodnje. – *Службени Гласник СРС* 49/1984.

¹⁶ Radovi o navedenim krajevima pretežno se mogu naći u lokalnim naučnim časopisima koji izlaze ili su izlazili: *Novopazarski zbornik*, *Zbornik Sjenice* i *Tutinski zbornik*. Prva monografija o Novom Pazaru interdisciplinarnog karaktera *Novi Pazar i okolina* nastala je tek u periodu socijalizma, 1969. godine. U narednom razdoblju sve je više naučnih radova i monografija koje predstavljaju novopazarski kraj iz ugla svojih raznovrsnih naučnih disciplina. Vidi: Нина Аксич, „Истраживање Новог Пазара и околине – некадашњи и савремени изазови“, *Гласник Етнографскої институту САНУ* 66, бр. 1 (2018): 228–234. Do izlaska knjige Ејупа Мушовића, *Tutin i okolina* 1985. godine o tutinskoj opštini, ranije Sreзу štavičkom nikada nije pisano u vidu posebne celine. Veće interesovanje za tutinski kraj usledilo je tek u periodu nakon raspada Jugoslavije. Značajnijih zasebnih radova za područje Sjenice tokom socijalističkog perioda nije bilo. U periodu nakon 2000. godine izdvajamo zbornik radova *Сјенички крај: антропологіјска проучавања: научна монографија*, 2004.

Početak izgradnje nove vlasti i položaj vere i verskih zajednica na prostoru Deževskog, Sjeničkog i Štavičkog sreza (1944–1946)

Prostori Deževskog, Sjeničkog i Štavičkog sreza našli su se pod kontrolom KPJ krajem 1944. godine. Komunisti su zatekli nisku kulturno-prosvetnu i ekonomsku razvijenost kraja uzrokovanu teškim nasleđem iz prošlosti. Kulturno-prosvetnu zaostalost¹⁷ najbolje oslikava procenat nepismenih. Po poslednjem međuratnom popisu, 1931. godine, nepismenih je bilo u Deževskom srezu oko 78%, Sjeničkom 83% i Štavičkom 89%.¹⁸

Tokom osmanskog perioda muslimansko stanovništvo u ovim krajevima postalo je većinsko. I pored izvesnih privilegija koje su uživali kod osmanskih vlasti i muslimani su se nalazili u veoma teškom ekonomskom položaju. Kako je isticao Milovan Đilas, stanovnici „Sandžaka su i dalje ostavljali agi trećinu, caru desetinu i bogu, odnosno hodži i popu, božije...”¹⁹ Religijom se prevladavala teška svakodnevica. Nakon stvaranja Kraljevine SHS religija je nastavila da igra izuzetno važnu ulogu u privatnom i javnom životu. Na primer, program i praksa jugoslovenske stranke dominantne među muslimanskim stanovništvom Bosne i Hercegovine – Jugoslovenske muslimanske organizacije u velikoj meri bili su verski obojeni. U početnom periodu Kraljevine na prostoru tri navedena sreza među muslimanskim stanovništvom dominantna je bila partija Džemijet, čija je ideološka baza zasnovana na religioznoj osnovi.²⁰ Verske škole su redovno i legalno radile. Veronauka se izučavala u redovnim školama.²¹ Uticaj religije na javni život vremenom je uzrokovao sve veće i izraženije podele među stanovništvom koje će eskalirati u otvorene sukobe za vreme Drugog svetskog rata.²²

Drugi svetski rat na prostoru Deževskog, Sjeničkog i Štavičkog sreza imao je i karakter verske borbe. Između jedinica ravnogorskog pokreta sa jedne i albanskih i muslimanskih oružanih snaga sa druge strane odvijali su se nemilosrdni

¹⁷ Više o ovome: Сайт Качапор, *Школство у Новом Пазару и околини: од 1918 до 1941. године* (Нови Пазар: Музеј Рас, 1987).

¹⁸ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine* (Beograd: Državna štamparija, 1938): 121, 126, 127, <https://publikacije.stat.gov.rs/G1938/Pdf/G19384001.pdf>.

¹⁹ Милован Ђилас, „Културни ниво Санџака”, *Санџак*, 15. 7. 1932.

²⁰ Osnivački kongres muslimana sa juga održan je 17. 12. 1919. Na kongresu su postavljeni zahtevi: „da se obezbedi autonomija (koja bi pretpostavljala i vezu sa verskim središtem u Carigradu), da se vakufima vrate dobra kojima su oni nekad upravljali, da se ishodi autonomija muslimanskog školstva, da se obeštete sopstvenici od oduzeta imanja (i to u kratkom roku od svega godinu dana), da se što više zemlje ostavi vlasnicima koji bi želeli da zemlju obrađuju i da se na predstojećim opštinskim izborima postave i kandidati muslimani”. – Богумил Храбак, *Џемијет: организација муслимана, Косова, Мешохије и Санџака: 1919–1928* (Београд: Б. Храбак, 2003), 81–82.

²¹ Качапор, *Школство*, 14.

²² Vidi: Мухамед Абдгаић, „Културно-политички рад студената и омладине између два рата, односно у вријеме од 1935. до 1941. године”, *Зборник Сјенице: наука, култура, уметност* 6/7 (1990/1991): 63–81.

sukobi.²³ Jasno izražen verski karakter navedenih jedinica bio je potpuno stran partizanskom pokretu koji na ovim prostorima nije imao značajnije uporište.²⁴

U jeku političke borbe za priznanje nove Jugoslavije, maja 1944. godine, Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) odlučuje da težište borbi prenese na Srbiju. „Borba za Srbiju” je, između ostalog, vođena i na prostoru Deževskog, Sjeničkog i Štavičkog sreza.²⁵ Delovanje NOVJ dovelo je do približavanja i početka pregovora o saradnji četničkih komandi i vođstva lokalnih muslimanskih jedinica. Pregovori su u određenoj meri urodili plodom, ali do značajnije saradnje ipak nije došlo. Tokom pregovora uloga vere imala je značajnu, ali dvojaku ulogu. S jedne strane, strah od komunističke ideologije uslovljavao je približavanje suprotstavljenih strana, ali jasna podela po verskoj dijagonali i želja za osvetom onemogućavale su postizanje i sprovođenje dogovorenog.²⁶

Jedinice NOVJ su uspešno prodrle kroz tri sreza. Novi Pazar, Sjenica i Tutin oslobođeni su do kraja 1944. godine. Slabost partijskih organizacija, koje su formirane po dolasku partizanskih jedinica u ove krajeve, ali i nepoverenje u malobrojne članove, opredelili su KPJ da pošalje istaknute političke radnike u cilju učvršćivanja vlasti. Stoga su početne korake u organizovanju vlasti, ideološkom oblikovanju i izgradnji novog sistema preuzeli na sebe rukovodioci sa strane.²⁷ Konsolidaciju vlasti KPJ olakšali su prelasci članova nekadašnjih muslimanskih jedinica, četničkih i drugih formacija u redove partizanskih jedinica.²⁸

Organizacija KPJ se od samog početka na terenu susrela sa nepoverljivim i, kako je nova vlast percipirala, „nelojalnim” stanovništvom. To se posebno odnosilo na muslimansko stanovništvo.²⁹ Srpsko stanovništvo

²³ Više o ovome: Милутин Живковић, *Сџара Рашка ѿод иџалијанском окуџацијом: 1941–1943*, I–II (Београд: Catena mundi, 2020).

²⁴ Na teritoriji Sjeničkog sreza nakon okupacije bila su svega dva člana KPJ koji su se vratili u svoj kraj: Jezdimir Lović i Radomir Avramović. U Štavičkom srezu je privremeno boravio član KPJ iz ovog kraja Bogoljub Čukić, ali se u njemu nije dugo zadržao. Partijske ćelije na prostoru Sjeničkog i Štavičkog sreza nisu postojale. Stanje nije bilo bolje ni na prostoru Deževskog sreza. U Novom Pazaru je formirana partijska ćelija u junu 1941. godine koja je brojala svega 6 članova. Usledilo je njeno gašenje i osnivanje nove. Deževski srez ostaje bez partijske ćelije 1943. godine, kada većina članova biva uhapšena. Više o ovome: Мирко Ђуковић, *Санџак* (Београд: Нолит, 1964).

²⁵ Милан Гулић, *Југословенска држава: 1918–2006: од Првог децембарског акџа до Мајског референдума* (Београд: Институт за савремену историју, 2023), 418–431; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918–1988. Knj. 2 Narodnooslobodilački rat i revolucija: 1941–1945* (Beograd: Nolit, 1988), 303–324.

²⁶ Милутин Живковић, *Између „Велике Албаније” и окупиране Србије: Нови Пазар, Туџин и Ибарски Колашин (1941–1944)* (Лепосавић: Институт за српску културу, 2018), 347–361.

²⁷ Istorijski arhiv „Ras” Novi Pazar (IARNP), Zbirka hronika (ZH), Referat V. Popovića: Hronika Tutina i sreza Štavičkog, 326–327; IARNP, ZH, Referat S. Čekanovića: Hronika Sjenice, 484; *Нови Пазар и околина* (Београд: Књижевне новине, 1969), 369, 374.

²⁸ Живковић, *Између „Велике Албаније”*, 373–374.

²⁹ IARNP, Sreski komitet Saveza komunista Srbije sreza Novi Pazar (235), kutija 6, Politički izveštaj Gradske partijske konferencije, 25. 11. 1948, 8.

iskazivalo je veću podršku novoj vlasti, ali ju je tumačilo „na pogrešan način”.³⁰ Međutim, ni Srbi nisu bili u potpunosti lojalni novoj vlasti, čemu svedoče aktivnosti mnogobrojnih antikomunističkih grupa koje su na ovim prostorima delovale u poratnom periodu.³¹

Krajem decembra 1944. i početkom januara 1945. otpočelo je formiranje masovnih organizacija i uključivanje ogromnog broja ljudi u javni život nove države. Prilikom saradnje sa širokim masama akcenat je prevashodno stavljan na rad sa omladinom za koju se smatralo da će biti sklonija prihvatanju novijih ideja. Međutim, omladina nije imala velikog uticaja na mesno stanovništvo. Stoga su bitnije funkcije u masovnim organizacijama obično prepuštane starijim ljudima sa ugledom i uticajem u narodu, pri čemu se gledalo na njihovo držanje tokom rata. Neretko su za te funkcije birani i verski velikodostojnici. Tako je delegat Sreza štavičkog na Prvom kongresu Narodnog fronta bio mula Mano Muratović, hodža iz Delimeđa.³²

Verski praznici su se normalno slavili i nije bilo nikakve prepreke za to, čak i za članove KPJ. „Prvi put u životu sam okusio rakiju i opio se 19. decembra 1945. na Svetog Nikolu. Tih godina smo išli na slave i od Bajrama kod građana, tek kasnije je došla naopaka direktiva da komunisti ne smeju ići na slave niti ih smeju slaviti u svojim kućama”, priseća se Ramiz Crnišanin, istaknuti komunistički politički radnik.³³ Verski praznici su tokom 1945. dobili i prostor u regionalnom informativnom glasilu *Bratstvo*. Naravno, proslava praznika je poistovećivana sa tekovinama NOB-a. Opisivana je „prva ramazanska noć u slobodi” i kako je deljena ramazanska pomoć muslimanskoj sirotinji.³⁴

Sprovođenje novih ideoloških ideja otpočelo je prvo na polju prosvete. Zbog nedostatka nastavničkog kadra verski predstavnici su obavljali učiteljske dužnosti u pojedinim mestima, što je uslovljavalo prisutnost religije u školskom sistemu.³⁵ Krajem decembra 1944. godine Povereništvo za prosvetu pri Antifašističkoj skupštini narodnog oslobođenja Srbije (ASNOS) donelo je privremenu odluku po pitanju verske nastave. Odlučeno

³⁰ Način „pogrešnog tumačenja” slikovito predstavlja Izveštaj II partijske konferencije KPS Deževskog sreza. „Nasleđena situacija iz rata bila je očajna. Situaciju u rukama imali su za vreme rata Muslimani. Uzajamnim ubijanjem stvorila se smrtna ogorčenost jednih protiv drugih. Za ovo su sve bili krivi Nemci koji su potpirivali i jedne i druge, čemu je 1941 godine bio očit primer. Zbog toga što je više zala bilo počinjeno sa strane Muslimanskih izdajnika i zbog nedovoljne političke svesti, Srbi su bili shvatili naš dolazak kao svoje oslobođenje, a ne kao i oslobođenje Muslimana.” – IARNP, Sreski komitet Saveza komunista Srbije sreza Novi Pazar (235), kutija 6, Politički izveštaj Gradske partijske konferencije, 25. 11. 1948, 8.

³¹ Ramiz Crnišanin, *Tijesna čaršija* (Novi Pazar: Damad, 1992), 146–147.

³² „Чим је друг Тито прекорачио праг, увјерио сам се преко његове слике да је он”, *Брајсџиво*, 17. 8. 1945.

³³ Crnišanin, *Tijesna čaršija*, 136.

³⁴ Х. Гузоњић, „Рамазански разговори”, *Брајсџиво*, 17. 8. 1945; „Рамазанска помоћ муслиманској сиротињи”, *Брајсџиво*, 17. 8. 1945.

³⁵ IARNP, ZH, Referat V. Popovića: Hronika Tutina i sreza Štavičkog, 353–354.

je da „verska nastava ne bude više u državnim školama deo nastavnčkog programa”.³⁶ Prateći navedene smernice, na sastanku Sreskog komiteta SKOJ-a Štavičkog sreza od 21. februara 1945. godine kritikovana je delatnost pojedinih učitelja u novootvorenim školama. „Naglašeno je da se u nekim uz ostale predmete predaje i arapski i veronauka te je rešeno da se uz pomoć gradske partijske ćelije obidu škole i ukaže se učiteljima na zastranjivanje.”³⁷ Povereništvo pri ASNOS-u je februara meseca promenilo odluku, pa je odlučeno da nastava veronauke bude fakultativnog tipa. Prema podacima Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve (Sinod) „za učenje veronauke prijavilo se 1945. oko 90 odsto učenika, ali veronaučna nastava nije mogla da bude izvođena zbog vlasti”.³⁸ U periodu nakon donošenja odluke o veronauci kao izbornom predmetu Sreski narodnooslobodilački odbor Deževskog sreza održao je konferenciju prosvetnih radnika, 22. aprila 1945. Odbor je odlučio da se „verski poglavari, hodže i popovi, obaveste da se veronauka ne može predavati u školama, da se deca ne mogu poučavati u mektebima”.³⁹

Ubrzo je došlo do zatvaranja mekteba. Komunisti nisu imali pozitivan stav prema njihovom radu. Mektebi su, prema shvatanju komunista, imali za cilj da stvaraju dobre vernike, dok im je obrazovanje bilo sporedna stvar.⁴⁰ Tokom 1945. godine na prostoru Novog Pazara radila je i medresa u kojoj se pripremao kadar za buduće verske službenike i veroučitelje. Do njenog zatvaranja došlo je 1946. godine,⁴¹ čime je otežano školovanje verskog kadra kod muslimana.

Promene nisu zaobišle ni proslavu Svetog Save kao školskog praznika. Na osnovu direktive Agitpropa CK KPJ određena je proslava ovog praznika za 1945. godinu prema kojoj je ona u školama trebalo da bude u potpunosti odvojena od verskog obreda. Na intervenciju Sinoda, dva dana uoči praznika, odlučeno je ipak da će se Sv. Sava proslaviti sa verskim obredima.⁴² Uputstvom Ministarstva prosvete Narodne Republike Srbije za 1946. godinu o načinu proslavljanja Sv. Save ponovo je određeno da se verski obredi neće obavljati pošto se škola odvaja od crkve.⁴³ List *Bratstvo* opisao je jednu takvu proslavu. Na osnovu članka moglo bi se zaključiti da se tu više radilo o nekakvoj „pionirskoj priredbi” i slavljenju tekovina revolucije negoli o samoj pro-

³⁶ Радић, *Држава*, I/189.

³⁷ IARNP, ZH, Referat V. Popovića: Hronika Tutina i sreza Štavičkog, 353–354.

³⁸ Радић, *Држава*, I/191.

³⁹ IARNP, ZH, Referat V. Nedovića: Hronika narodnooslobodilačkog rata u Novom Pazaru, 321.

⁴⁰ IARNP, Narodni odbor Sreza deževskog (5), kutija 89, Izveštaj grupe školskih inspektora o radu škola i kulturno-prosvetnim prilikama u srezu deževskom, 1955, 4.

⁴¹ Fatih Hadžić, *Elementi materijalne i duhovne kulture Bošnjaka u Sandžaku* (Rožaje: Avlija, 2013), 78–79.

⁴² Радић, *Држава*, I/226.

⁴³ Упутство министарства просвете НРС из 1946. године о начину прослављања Св. Саве у школама, *Зайисници са сегница Комисије за верска ишћања НР/СР Србије 1945–1978. године*, пр. Радмила Радић и Момчило Митровић (Београд: ИНИС, 2012): 589.

slavi Sv. Save.⁴⁴ Tako je 1946. godina istovremeno bila prva i posljednja tokom socijalističkog perioda da su se lik i delo Sv. Save javno obeležavali na prostoru Deževskog sreza.⁴⁵

Krajem 1945. godine uspostavljena je stabilna uprava KPJ. To je omogućilo da se usvoji Zakon o agrarnoj reformi koji je značajno pogodio verske zajednice. Privremena narodna skupština izglasala je ovaj zakon 23. avgusta 1945. godine. Cilj zakona bila je promena celokupnog poseda nad zemljom i nije bio namenjen samo verskim organizacijama. Sprovođenjem zakona rukovodio je Agrarni savet provizorne jugoslovenske vlade. Oduzimanju zemlje prethodile su agrarne rasprave kojima su rukovodile sreske agrarne komisije. Eksproprijaciju zemljišta banaka, crkava i džamija vršile su okružne agrarne komisije. Najveći deo posla u vezi sa agrarnom reformom završen je tokom 1945. i 1946. godine. Verske zajednice su tim aktom izgubile 85% poseda.⁴⁶ To je otežalo njihovu ekonomsku nezavisnost.

Na udaru novouspostavljene vlasti našli su se i verski objekti. Tokom savezničkog bombardovanja, 1944. godine, u Novom Pazaru su pogođene Kapudži baša (Kolo) džamija, Sofi Memi džamija, Devlet hanum (Krnja) džamija i Ak Ilija džamija. Nije se pristupilo njihovoj obnovi, te su ostaci porušeni nakon rata.⁴⁷ Sličnu sudbinu doživela je džamija Sultana Murata IV u Sjenici.⁴⁸ Džamija u Sjenici pretvorena je u žitni magacin,⁴⁹ dok su prostorije Islamske zajednice u Novom Pazaru pretvorene u hotel. Prilikom savezničkog bombardovanja oštećena je i sinagoga u Novom Pazaru. Po oslobođenju, prostorije sinagoge i jevrejske opštine koristio je Sekretarijat za unutrašnje poslove Sreskog narodnog odbora Sreza deževskog.⁵⁰ U međuratnom periodu jevrejska zajednica bila je značajna u Novom Pazaru, a postojale su i porodice koje su živele u Tutinu, Dugoj Poljani i Sjenici. Gotovo celokupna jevrejska populacija Novog Pazara je likvidirana tokom Drugog svetskog rata. Nakon oslobođenja malobrojni preživeli su formirali Jevrejsku veroispovednu opštinu Novi Pazar. Njen prvi značajni posao bio je spasavanje novopazarske Sinagoge. Grupa radnika određena za rušenje je izašla na teren 21. oktobra 1945. godine, ali odluka nije sprovedena. Rušenje je potpuno obustavljeno jer je ustanovljeno da nije postojalo pisano rešenje, već su radovi otpočeli „na osnovu usmenog naređenja šefa Socijalnog odeljenja drugarice Mile Zekić, koja se pravdala da joj

⁴⁴ Ратомир Петровић, „Успела пионирска приредба у Постењу”, *Брайсџво*, 10. 2. 1946.

⁴⁵ Више о овоме: Нина Аксић, „Актуелизација и маргинализација Растка Немањића – Светог Саве у Новом Пазару од почетка XX века до данас”, *Црквене студије XX* (2023): 649–667.

⁴⁶ Радић, *Држава*, I/179–182.

⁴⁷ Ејуп Мушовић, *Џамије у Новом Пазару* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1992), 33–38.

⁴⁸ Redžep Škrijelj, „Džamije Sjenice”, *Zbornik Sjenice: nauka, kultura, umetnost* 14 (2003): 92.

⁴⁹ Радић, *Држава*, I/209.

⁵⁰ Миодраг Радовић, „Јеврејска општина у Новом Пазару”, *Новопазарски зборник* 29 (2006): 176.

nije bilo poznato da je taj objekat bio Sinagoga”.⁵¹ Najizrazitiji primer „namernog” skrnavljenja verskog objekta predstavlja incident kod Petrove crkve 1946. godine. Naime, da bi dokazao da je raščistio sa religijom, sekretar komiteta u Novom Pazaru je na dan svadbe pucanjem iz puškomitraljeza razneo crkveni krst.⁵²

Komunistička partija između religije i ideologije (1947–1951)

Prema izveštajima sreskih i gradskih komiteta partijskih organizacija, stiće se utisak da je krajem 1946. godine društveno-politička situacija u srezovima stabilizovana. Međutim, mirna situacija nije dovela do omasovljenja partijske organizacije. Na prostoru Novog Pazara i Tutina u aprilu 1947. godine bila su svega 374 člana, relativno mlađa. U dva navedena sresa, tek krajem 1947. godine osnovani su mesni odbori u svim mestima.⁵³ Za razliku od Deževskog i Štavičkog, u Sjeničkom srezu ni do kraja 1947. godine nisu osnovane partijske ćelije u svim mesnim narodnim odborima. Partijske organizacije nisu postojale u četiri mesna narodna odbora, a broj članova partije iznosio je 267.⁵⁴

Kao glavni razlozi za mali broja članova KP označeni su neprosvećenost, verski fanatizam, strah od ideja „radničkog pokreta” i političko neiskustvo relativno mladog kadra koji nije bio u prilici da parira starijim ljudima sa autoritetom.⁵⁵ Otklon prema partiji naročito je bio prisutan kod muslimanskog stanovništva. Takvo držanje pripisivano je veri, odnosno delovanju verskih lidera. Tako se u izveštaju Agitprop komisije iz 1947. godine navodi da muslimanski sveštenici „drže dersove, govore po džamijama i ti se govori svode na održavanju vere i čuvanju islama”.⁵⁶ Slični stavovi ponovljeni su 1948. godine u Izveštaju II partijske konferencije Sreza deževskog. Hodže su, pored seoskih bogataša, bivših četničkih glavešina, aga i begova, označene „kao raspirivači mržnje koji koriste veru da govore protiv narodne vlasti i time podgrevaju fanatizam masa”.⁵⁷

⁵¹ Mento Mentović i Mirjana Ajbl, *Jevreji Novog Pazara i okoline* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2019), 105.

⁵² Срђан Цветковић, „Страдање цркве и свештеника под комунистичким режимом у Србији”, у *Научни скуп „Српска Православна Црква: изазови и искушења кроз исјорију*, ур. Светозар Бошков и др. (Нови Сад: Филозофски факултет, 2023), 356.

⁵³ IARNP, 235, kut. 8, Analiza o delatnosti i stanju Partijske organizacije Sreza deževskog u 1947, dec. 1948, 7.

⁵⁴ IARNP, Opštinski komitet Saveza komunista Srbije – Sjenica (244), Izveštaj o radu SK KP Srbije za Srez sjenički u 1948. godini, 3.

⁵⁵ IARNP, 235, kut. 8, Analiza o delatnosti i stanju Partijske organizacije Sreza deževskog u 1947, dec. 1948, 7; IARNP, 235, kut. 6, Politički izveštaj Gradske partijske konferencije, 25. 11. 1948, 8–9.

⁵⁶ IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj Agit-prop komisije MK KPS Novi Pazar o radu za jul 1947, 2. 1. 1947, 1.

⁵⁷ IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj sa II Partiske konferencije KPS, 26. 11. 1948, 10.

Pravoslavno stanovništvo iskazivalo je veću zainteresovanost za članstvo u KPJ. Tome je znatno pogodovala činjenica da je pravoslavni živalj bio pismeniji i da su pravoslavna sela imala više škola, koje su omogućile brže usvajanje novih ideja.⁵⁸ Od 687 članova partije u Deževskom srezu 1950. godine bilo je 486 Srba, 194 muslimana i ostalih sedam drugih nacionalnosti.⁵⁹ Situacija je bila nešto ujednačenija u Sjeničkom srezu. Partijska organizacija brojala je 272 Srbina i 205 muslimana.⁶⁰

Razlog nejednakosti u verskom, odnosno nacionalnom sastavu bilo je i nerazumevanje politike KPJ. Po oslobođenju, pravoslavno stanovništvo je na novu vlast gledalo kao na svoju, koja će raditi u njihovom interesu protiv muslimanskog življa.⁶¹ Međutim, Partija je od samog početka povelu politiku „bratstva i jedinstva”. Muslimansko stanovništvo izbegavalo je masovno pristupanje Partiji zbog viđenja nove vlasti kao „srpske”, vezanosti dela stanovništva za okupatorske formacije, ideološke isključivosti komunista i dr. Značajnu ulogu prilikom odluke o pristupu igrala je i visoka religioznost muslimana. Partijska organizacija krenula je da uviđa taj problem tokom 1948. godine. Razmatrajući slabosti prijema muslimana zaključeno je da se situacija popravila, ali da problem i dalje postoji, s obzirom na to da pojedini komunisti zahtevaju potpuno odbacivanje religije. Zato se na partijskim savetovanjima krenulo ukazivati „na nepravilnost toga shvatanja”.⁶² U narednom periodu Partija je prema pitanju religioznosti zainteresovanih kandidata počela praktikovati liberalniji odnos, a taj stav je jasno izražen u Izveštaju o radu za 1950. godinu.⁶³

⁵⁸ IARNP, 235, kut. 8, Analiza o delatnosti i stanju Partijske organizacije Sreza deževskog u 1947, dec. 1948, 1.

⁵⁹ IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj o radu SK KPS Novi Pazar u 1950, dec. 1950, 6.

⁶⁰ IARNP, 244, kutija 37, Izveštaj o organizacionom radu partijske organizacije za Srez sjenički.

⁶¹ Slična situacija desila se i u drugim delovima Jugoslavije. Hrvati u Bosni i Hercegovini su u velikom broju stvaranje nove Jugoslavije shvatali kao okupaciju i nacionalno porobljavanje. Takvom gledištu je u prilog išla srpska većina u Partiji i republičkim organima. Za razliku od Hrvata, muslimansko stanovništvo je na samom početku iskazivalo veću simpatiju. Međutim, često je dolazilo do „sektšenja” u pogledu njihovog prijema. U kombinaciji sa donošenjem novih revolucionarnih mera, zakona o agrarnoj reformi i šerijatskim sudovima kod lokalnog muslimanskog stanovništva se uvrežilo uverenje da Bosnom i Hercegovinom vladaju „srpski kadrovi u srpskom interesu”. – Драженко Ђуровић, „Политички односи у Босни и Херцеговини: 1945–1948” (Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2022), 92–93; Ovakvo gledište je posebno bilo izraženo kod nacionalnih manjina. Jugoslovenske manjine su u mnogim oblastima Partiju posmatrale kao „srpsku stranku”. Više o ovome: Зоран Јањетовић, „(Не)доследни (интер)национализам: Комунистичка партија Југославије и националне мањине 1941–1948”, у *Између слободе и шескобе: националне мањине у Југославији: шемајски зборник*, ур. Божица Славковић Мирић, Милана Живановић и Давор Стипић (Београд: ИНИС, 2023), 247–261.

⁶² IARNP, 235, kut. 6, Kopija izveštaja SK sreza Deževskog o radu partiske organizacije sreza, 4. 12. 1949, 11.

⁶³ IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj o radu SK KPS Novi Pazar u 1950, dec. 1950, 7.

Da je u ovom vremenskom periodu članstvo tolerisalo religiju, potvrđuju mnogobrojni partijski dokumenti i izveštaji. Analiziranjem odluka o isključenju „partijskih drugova“, može se приметiti religioznost članova, ali je ona retko kada bila jedini i glavni osnov za isključenje. Tako je Miloš Đerković o jednom srpskom prazniku išao oko crkve i „pevao one [prim. autora; duhovne] pesme što ne dolikuje jednom članu KP da to radi“, ali je isključen tek nakon neodazivanja na radnu akciju izgradnje pruge Banja Luka – Doboj.⁶⁴ Bilo je primera da su neki od članova Partije svojim ukućanima zabranjivali da skinu feredžu.⁶⁵

Tolerancija je bila na još većem stepenu prema osobama koje nisu bile članovi Partije. Značajan broj ljudi zauzimao je visoke društvene položaje. Religiozsa privrženost ih je odbijala od Partije, ali zbog toga nisu smenjivani sa položaja. Kako navodi Ramiz Crnišanin, u odnosu na „vanpartijce“ nije bilo mnogo „sektasjenja“, već se gledalo „da li je u pitanju pošten i dobar čovjek, sposoban i neukaljan sa saradnjom sa okupatorom“.⁶⁶

Ne samo da je vera tolerisana i praktikovana, već se u partijskim organizacijama i javno iskazivala. Nije bio redak slučaj da u verskim obredima i proslavama učestvuju i članovi Partije. O ovim pojavama svedoči izveštaj Opštinske konferencije SSRN-a Novog Pazara iz 1953. godine. U njemu se ističe da se i nakon osam godina od uspostavljanja vlasti u nekim selima na svim okolnim brdima palila vatra uoči Bajrama i da se litije i dalje održavaju.⁶⁷ Povodom desetogodišnjice od početka Drugog svetskog rata mnogo-brojne pravoslavne porodice održale su parastos streljanima.⁶⁸ Od svih verskih običaja najveći uticaj na rad partijskih organizacija imao je ramazan, sveti mesec za muslimane u kome je propisan post. Upravo je ramazanu Partija najviše pažnje i posvećivala. Tako je na sednici Gradske kontrolne komisije 14. juna 1950. godine jedina tačka dnevnog reda bila „kako sprovesti zadatke u toku muslimanskog posta ramazana?“.⁶⁹ Dešavalo se da preduzeća

⁶⁴ IARNP, 235, kut. 12, Potvrda SK KPS u Novom Pazaru odluke OPO u Kovačevu o partijskoj kazni Đerković Miloša, 7. 7. 1951.

⁶⁵ Slične primere možemo naći i u drugim delovima Jugoslavije. Često je bilo slučajeva da na prostoru Bosne i Hercegovine istaknuti članovi masovnih organizacija ne dozvoljavaju svojim ženama da se otkriju. – Senija Milišić, „O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi* 28 (1999): 237; Karakterističan primer bio je slučaj odbornika Avde Heveševića iz sreza Gračanice u Bosni i Hercegovini koji je naredio svojoj ženi da na konferenciju dođe u zaru, iako ona do tada nikada nije bila pokrivena. – Edin Šaković i Izet Šabotić, „Skidanje zara i feredže na području sreza Gračanica“, *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine* 43 (2013): 298; IARNP, Opštinski komitet Saveza komunista Srbije Novi Pazar (242), kutija 1, Zapisnik sa sednice Gradske konf. KPS Novi Pazar, 15. 6. 1949, 3.

⁶⁶ Ramiz Crnišanin, *Čaršijske priče i anegdote* (Beograd: Mrlješ, 2009), 154.

⁶⁷ IARNP, Opštinska konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije opštine Novi Pazar (249), kutija 5, Izveštaj za Sresku konferenciju Socijalističkog saveza radnog naroda za Srez deževski koja će se održati na dan 23. avgusta 1953. godine, 15.

⁶⁸ IARNP, 242, kut. 3, Zapisnik sa sastanka biroa GK KPS NP, 6. 11. 1951, 2.

⁶⁹ IARNP, 242, kut. 3, Zapisnik OPO pri GKK, 14. 6. 1950, 1.

tokom posta nemaju dovoljno radne snage zbog odsutnosti radnika i da zbog toga ne mogu ispuniti predviđene planove.⁷⁰

U periodu jačanja partijske organizacije otpočela je i akcija za skidanje zara i feredže u celoj Jugoslaviji. Kampanja je počela 1947. godine. Intenzivna akcija je, između ostalog, vođena i na prostoru Deževskog, Sjeničkog i Štavičkog sreza. Od samog početka isticalo se da cilj akcije nije udar na veru, da ona nije u suprotnosti sa islamom, već da je njen cilj emancipacija žena. U periodu od 1947. do 1948. godine rezultati su bili minimalni, te je akcija zamrla. Pitanje je obnovljeno 1950. godine, kada je Zakonodavni odbor Narodne skupštine NR BiH usvojio predlog Zakona o zabrani nošenja zara i feredže u septembru 1950. godine.⁷¹ Po objavljivanju, odmah su počeli da stižu zahtevi za donošenje sličnog zakona vladama drugih republika. Jedna od takvih inicijativa potekla je iz Novog Pazara. Akciju su predvodile organizacije Narodnog fronta, Sindikata i Narodne omladine. Prezidijumu Narodne skupštine NR Srbije upućena je rezolucija koju je potpisalo oko 2500 građana.⁷² Sprovođenje inicijative ovoga puta je bilo izuzetno živo. Od momenta najave zakona do njegovog stupanja na snagu feredžu i zar skinule su gotovo sve pokrivene žene. Značajnu ulogu tokom akcije imali su verski predstavnici. Hafiz Smail Bećirović, predsednik Vakufskog odbora u Sjenici, poručivao je građanima da nošenje feredže nije propisano *Kuranom* i da je to nazadni običaj. On je pružio i lični primer tako što je njegova žena među prvima skinula feredžu.⁷³

Saradnja verskih predstavnika sa vlastima nije uvek bila dobrovoljna. Komunisti su se od samog početka prema njima sumnjičavo ophodili, a njihovo delovanje, kretanje i rad budno su praćeni. Osnovni razlog leži u činjenici da na ovom, pa ni na širem prostoru nije postojao veliki broj sveštenika na strani narodnooslobodilačkog pokreta (NOP). Tako je svega sedam sveštenika SPC sa područja Crne Gore, Novopazarskog sandžaka i Boke kotorske uzelo učešće u borbama na strani partizana.⁷⁴ Pored toga, sveštenici

⁷⁰ Nasledeno ponašanje iz prošlosti nije moglo olako biti prevaziđeno. Kao visokoreligiozno, lokalno muslimansko stanovništvo za vreme ramazana pratilo je nasledene obrasce iz prošlosti. Slično se dešavalo i u drugim krajevima Jugoslavije. Tako su radnici sa sela u jeku poljskih radova tokom leta 1945. godine masovno napuštali fabrike i rudnička okna kako bi obrađivali svoja imanja. Cigane bezemljaše bilo je teško uključiti u privredu. Zbog skitničenja i neuključivanja u privredu Javno tužilaštvo FNRJ je razmišljalo o kažnjavanju njih 3000. – Александар Ракоњац, „Индустријализација Југославије – планови и пракса (1947–1952)” (Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2021), 290–291; Ivana Dobrivojević Tomić, „Svi u fabrike! Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945–1955”, *Istorija 20. veka* 27, br. 2 (2009): 108; IARNP, 242, kut. 1, Zapisnik sa sednice Gradske konf. KPS Novi Pazar, 15. 6. 1949, 2.

⁷¹ „Законодавни одбор Народне скупштине Босне и Херцеговине усвојио нацрт закона о забрани ношења зара и фереџе”, *Борба*, 25. 9. 1950.

⁷² „И Муслимани Новог Пазара траже да се донесе Закон о скидању фереџе и зара”, *Борба*, 25. 9. 1950.

⁷³ Радић, *Држава*, I/258.

⁷⁴ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, I–III (Београд: Catena mundi, 2018), III/132.

su ideološki bili bliži drugim pokretima u kojima su pojedini i aktivno učestvovali. Neki od njih imali su svoje vojne odrede poput sveštenika Selimira Popovića, komandanta Štavaljskog četničkog odreda, i hodže Sulejmana Pačariza, vođe muslimanske milicije iz Prijepolja, koja je delovala po Sjeničkom srezu.⁷⁵ Po preuzimanju vlasti, komunisti su određeni broj sveštenika likvidirali. Međutim, otvoren progon sveštenstva je izbegavan s obzirom na to da su oni u narodu uživali veliki ugled. Svesni negativne percepcije od strane komunista i situacije u kojoj se nalaze, sveštenici su gledali da se drže po strani. Tako se u izveštaju Sreskog komiteta KP Deževskog sreza iz 1946. godine ističe da njihov „antinarodni rad nije zapažen”.⁷⁶ Komunistima, međutim, nije bilo u interesu da sveštenstvo bude po strani. Njima je bilo u cilju da kontrolišu institucije verskih zajednica, samim tim i sveštenstvo, čime bi one aktivno promovisale nove ideje i uzele učešća u izgradnji novog poretka.⁷⁷ Podrška se dobijala na različite načine, od ucenjivanja, zastrašivanja, prinude do podmićivanja i davanja mnogobrojnih povlastica.⁷⁸

Komunistička partija Jugoslavije je značajan deo svog angažovanja posvećivala omladini. Akcenat je od samog početka stavljan na njeno ideološko oblikovanje u skladu sa tekovinama narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Promene u prosveti, koje su se odvijale na samom početku izgradnje vlasti, otvarale su put uspehu. U radu sa omladinom prevashodno je istican rad na „oslobađanju od raznih verskih predrasuda”. S tim u vezi držani su kružoci, gde su obrađivane raznovrsne teme poput predavanja „o poreklu religije”.⁷⁹ O uspesima i teškoćama u radu sa omladinom živo se diskutovalo na IV Plenumu SK NO Sreza deževskog. Kao problemi isticani su uticaji roditelja, verski običaji i zaostalost. Posebno se isticao problem ženske muslimanske omladine koje gotovo i da nije bilo u partijskim organizacijama. Na osnovu govora učesnika može se zaključiti da veliki uspeh na ovome polju nije ostvaren do 1948. godine.⁸⁰ Jedan od pokazatelja predstavlja i aktivnost

⁷⁵ Живковић, *Сѹпара Рашка*, I/309, I/366–372.

⁷⁶ IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj SK KPS NP – mesečni, 23. 12. 1946, 2.

⁷⁷ IARNP, 242, kut. 2, Zapisnik sa sastanka MK KPS NP, 26. 3. 1948.

⁷⁸ Pop Stanko Nikolić zaposlen je kao činovnik u Gradskom narodnom odboru. S obzirom na to da je isti pokazivao simpatije prema delovanju i radu Partije, cilj zaposlenja bio je udaljšavanje navedenog od uticaja popa Dušana Krsmanovića, koji je prema partijskim dokumentima predstavljao vođu reakcionarnog sveštenstva na području Deževskog sreza. – IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj SK KPS Novi Pazar u vezi sveštenstva u Srezu i podaci o nekima, 18. 10. 1947, 1; Predstavnici vlasti Hasan Rožajac i Hamdo Mujezinović izabrani su u Sresko vakufsko poverenstvo IZ 1947. godine. Njihovim izborom kontrolisan je rad poverenstva. – IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj Agit-prop komisije MK KPS Novi Pazar o radu za jul 1947, 2. 1. 1947, 1; Najistaknutija ličnost protiv akcije skidanja zara i feredže u Novom Pazaru bio je Ismail ef. Filibalić. Život je izgubio pod nerazjašnjenim okolnostima. – Hivzo Gološ, *Istorija vela, zara, peče i feredže u Sandžaku* (Novi Pazar: Matica Bošnjaka, 2022), 87.

⁷⁹ IARNP, Opštinska konferencija Saveza socijalističke omladine Srbije – Novi Pazar (253), kut. 1, Zapisnik sa sastanka Sekreterijata GO NOS NP, 28. 6. 1948.

⁸⁰ IARNP, Sreski komitet Narodne omladine Srbije sreza Novi Pazar (252), kut. 1, Zapisnik sa IV Plenuma SK NO Sreza deževskog.

grupe „Mladi muslimani”, koja je delovala u periodu od 1946. do 1948. godine, kada je organizacija razbijena.⁸¹ Po razbijanju grupe došlo je do „poboljšanja rada među omladinom” u aktivima gde se uticaj iste osećao.⁸² Međutim, problemi u radu sa omladinom su nastavljeni i u narednom vremenskom periodu, čemu svedoči i pojava druge grupe „Mladih muslimana”.

„Lik komuniste”: od teorije do prakse (1952–1955)

Tokom 1952. godine, usled otvorenog sukoba Vatikana sa jugoslovenskim vlastima, došlo je do pojačane propagande protiv religije. Početkom godine usvojena je zabrana predavanja veronauke u svim školama i odlučeno je da se pojača ideološki i vaspitni rad kod omladine, kao i borba protiv religioznosti i misticizma. Sredinom godine CK KP Srbije pripremio je referat u kome se nalagalo partijskim organizacijama da nadalje vode računa koga primaju, a da partijsko članstvo pod uticajem religije treba idejno i politički prevaspitati.⁸³

Usledili su sastanci na kojima su navedena uputstva razmatrana. Gradski komitet Novog Pazara analizirao je stanje na terenu početkom maja 1952. godine. Kroz diskusiju i analizu uviđene su mnoge nepravilnosti u radu partijske organizacije. Članstvo je aktivno praktikovalo religijske praznike, što se posebno uočilo kod pravoslavnog dela članstva za vreme nedavnih uskršnjih praznika. Na osnovu diskusije uvidelo se da je ideološka svest članstva na veoma niskom nivou. Zato je određeno da u partijskim organizacijama „treba jačati ideološko politički rad i zaoštavati pitanje lika komuniste”. Na kraju sastanka usvojeno je više zaključaka. Tačkom tri određeno je zaoštavanje povodom pitanja religioznosti.⁸⁴

Krajem avgusta 1952. Sreski komitet KPS Deževskog sreza uputio je Izveštaj Okružnom komitetu KPS u Kragujevcu po pitanju religije. U njemu je na detaljan način razmatrana situacija na terenu. U Izveštaju se naglašava da pitanje religije sve do pisma CK nije zaoštavano. Ono je propuštano, a partijske organizacije su radile samostalno onako kako su smatrale da treba. Utvrđeno je da članovi partije retko kada stupaju u diskusiju sa građanima

⁸¹ Organizacija „Mladi muslimani” začeta je 17. 4. 1946. godine nakon susreta u Bor džamiji između Sulejmana Kačara i vojnika Nurije, rodom iz Banjaluke, koji je služio vojni rok u Novom Pazaru. Kačar je potom organizaciju proširio. Aktivnost grupe svodila se u početku na ispisivanje parola protiv vladajućeg režima. Grupa je kasnije uspeła infiltrirati čoveka u UDB-u koji je prikupljao podatke i slao ih organizaciji. Njegovim dojavama onemogućena su hapšenja mnogih muslimana. Hapšenjem Ismeta Bektaševića 1948. godine rad organizacije nije prestao. Delovanje je nastavio Hivzo Šarenkapić. On je uspeo da okupi vršnjake i proširi organizaciju. Poput prve, došlo je do otkrivanja i druge grupe 1952. godine. Hapšenjem članova druge grupe prestao je u potpunosti rad „Mladih muslimana”. – Rifat Dupljak, *Mladi muslimani u Sandžaku* (Novi Pazar: Istorijski arhiv „Ras”, 2003), 29–32.

⁸² IARNP, 253, kut. 1, Izveštaj o radu i stanju SKOJ-a i NO grada Novog Pazara u 1948, 1948, 2.

⁸³ Više o ovome: Радих, *Држава*, 1/342–353.

⁸⁴ IARNP, 242, kut. 3, Zapisnik sa sastanka biroa GK KPS NP, 9. 5. 1952.

povodom pitanja religije, što je bio rezultat slabog teoretskog poznavanja marksizma. Skoro sva bliža rodbina članova partije poštovala je verske običaje, pa čak i neki članovi Sreskog komiteta. Neprijateljska propaganda lokalnog stanovništva prema partijskoj organizaciji uglavnom je bila usmerna na pitanje lošeg odnosa države prema crkvi/džamiji. Masovna je bila i pojava nadržilekarstva, vradžbina, „zapisa” i različitih amajlija kojima se stanovništvo „lečilo”. Greške i propusti sveštenih lica često su previđani i zanemarivani. Rešeno je da se prema njihovom delovanju Komitet šire angažuje i ubuduće posvećuje veću pažnju.⁸⁵

Izveštajem se zaključuje da uticaj džamije i crkve prema članovima KPJ postoji, ali on nije bio organizovan i usmeren protiv Partije. Uticaj je rezultat raznih uslova koji dominiraju ovim krajem. Prema viđenju autora Izveštaja razna kolebanja kojima su doprinosile rodbinske veze, prijateljstva i slično dovela su do toga da članovi Partije prilično poštuju verske običaje. Stoga se u Izveštaju naglašava da je takvo ponašanje posledica niskog kulturnog i političkog nivoa članova KPJ. Zato je odlučeno da se pristupi rešavanju ovog „problema”. U periodu od pristizanja pisma CK do Izveštaja OK KPS iz Partije je isključeno 26 osoba, od čega devet Srba i 17 Muslimana, a kažnjeno 41, od čega 19 Srba i 22 Muslimana.⁸⁶ Zvanično je počeo proces zaoštravanja prema pitanju religije u javnom prostoru i društvenim, državnim i partijskim institucijama. U narednom vremenskom periodu on će poprimiti značajne razmere. Takvom delovanju doprinela je i promenjena uloga KPJ nakon Šestog kongresa, održanog u novembru 1952. godine. Naziv partije promenjen je u Savez komunista Jugoslavije (SKJ), a od partije se sada tražilo „da postane ideološka avangarda radničke klase i društva u celini”.⁸⁷

Orijentacija prema snažnijem obrazovanju članstva u duhu komunističke ideologije rezultovala je da u periodu od 1952. do 1955. godine odnos prema pitanju religije postane izuzetno važna tačka delovanja partijskih organizacija. O religiji se žustro raspravljalo na partijskim komitetima i konferencijama. Odlučeno je da se preko lista *Bratstvo* pišu članci kojima će se razotkriti slučajevi upražnjavanja religije i njenog delovanja na društvo.⁸⁸ Na stranicama lista, pretežno u negativnom kontekstu, moglo se čitati o delovanju lokalnog sveštenstva, kao i različitim vidovima borbe protiv religioznih običaja.⁸⁹ I ne samo da je pisano u lokalnom glasilu već

⁸⁵ IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj SK KPS Novi Pazar po pitanju religije, 27. 8. 1952.

⁸⁶ IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj SK KPS Novi Pazar po pitanju religije, 27. 8. 1952.

⁸⁷ Радић, *Држава*, I/340.

⁸⁸ IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj o religiji i crkvi, 19. 10. 1952, 2.

⁸⁹ Ђиро Нићифоровић, „Закулисна активност једног попа”, *Брајсџво*, 16. 3. 1953; Никола Пузовић, „Манастир у коме се животи губе”, *Брајсџво*, 3. 9. 1953; Х. С. и И. Г. „Неки службеници из Сјенице обављају религијске обреде у радном времену”, *Брајсџво*, 3. 9. 1953; Адем Зуковић, „Муке мула Јусуфа из Тријебина”, *Брајсџво*, 3. 9. 1953; М. Прекић, „Комунисти Среза штавичког у борби против сујеверја”, *Брајсџво*, 9. 4. 1954, итд.

su članci lokalnog karaktera po pitanju religije dobili mesto čak i na straničama republičkih listova.⁹⁰

Period od 1952. do 1955. godine označio je ogromne promene u Partiji. Broj članova u Deževskom, Sjeničkom i Štavičkom srezu je sa ukupno 3390 članova smanjen na 2270 u 1956. godini, odnosno za čak 1120 članova.⁹¹ Umesto da pristupe ideološkom uzdizanju, rukovodioci su odlučili da isključuju članove. Izrazito opadanje broja članova bilo je u organizacijama: Pope, Bajevica, Grubetiće, Žunjeviće, Šaronje i Postenje.⁹² Preoštro postupanje dovelo je do problema u radu mnogobrojnih organizacija. Broj članova je umanjen za 29%, dok je u istom periodu organizacija u Srbiji umanjena za svega 8–9%.⁹³ Gostujući u Novom Pazaru Dušan Petrović Šane⁹⁴ je ukazao na navedeno. „Priličan broj se isključuje još uvek zbog religioznosti, naročito na selu. Smatramo da se i tu preoštro postupalo i da su se najobičniji narodni običaji vezivali za religiju. Tu se mora prilaziti diferencirano: drukčije treba prići u Sandžaku i Novom Pazaru, a drukčije u Čačku. Gde je zaostalost veća treba biti tolerantniji do one granice do koje se to može, u svakom slučaju taj problem treba ozbiljno pogledati”, istakao je Šane.⁹⁵ Ukazujući na navedeni problem, upozorio je rukovodioce rekavši da bi trebalo preispitati sve odluke i „svaku žalbu savesno razmotriti”.⁹⁶

Pojačana agitacija protiv religije na prostoru srezova vremenski se poklapa sa procesom iseljavanja muslimanskog stanovništva za Tursku.⁹⁷ Konzervativnost i verska opredeljenost nesumnjivo su imali dominantnu, ako ne i presudnu, ulogu prilikom donošenja odluke o iseljenju.

Rezultati sekularizacije nakon deset godina komunističke vlasti konačno su počeli biti vidljivi. U Izveštaju o radu organizacije SSRN Tutina za

⁹⁰ Мијо Радовић, „Слобода вероисповести а не присиљавање деце”, *Борба*, 1. 6. 1954; Д. М. „Филм против заосталости”, *Student: nedeljni list beogradskih studenata*, 24. 11. 1954.

⁹¹ IARNP, 244, kut. 26, Referat Sekretarijata sreskog komiteta Novi Pazar, 23. 1. 1957, 1.

⁹² IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj o radu organizacije Saveza komunista Srbije za Srez deževski (za period 1953–1955), 3, 8.

⁹³ IARNP, 244, kut. 26, Referat Sekretarijata sreskog komiteta Novi Pazar, 23. 1. 1957, 4–5.

⁹⁴ Istaknuti društveno-politički radnik SR Srbije i SFR Jugoslavije, učesnik Narodnooslobodilačke borbe, junak socijalističkog rada i narodni heroj Jugoslavije.

⁹⁵ IARNP, 235, kut. 9, Zaključci sa proširene sednice Organizacionog sekretarijata CK SKJ od 8. 12. 1956. u izlaganju Dušana Petrovića Šaneta na sastanku sa sekretarima sreskih komiteta SKS 22. 12. 1956, 9.

⁹⁶ IARNP, 235, kut. 9, Zaključci sa proširene sednice Organizacionog sekretarijata CK SKJ od 8. 12. 1956. u izlaganju Dušana Petrovića Šaneta na sastanku sa sekretarima sreskih komiteta SKS 22. 12. 1956, 10.

⁹⁷ Više o ovome: Edvin Pezo, „Komparativna analiza jugoslovensko-turske konvencije iz 1938. i 'džentlenskog sporazuma' iz 1953: pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku”, *Tokovi istorije* 21, br. 2 (2013): 97–120; Safet Bandžović, *Bošnjaci i Turska: deosmanizacija Balkana i muhadžirski pokreti u XX stoljeću* (Sarajevo: autor, 2014); Safet Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka* (Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991); Sabina Pačariz, *The migration of Bosniaks to Turkey from 1945 to 1974: the case of Sandžak* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2016) i dr.

1955. godinu istaklo se da je „kulturni nivo naših masa na terenu znatno porastao”.⁹⁸ Izveštaj Sreskog komiteta SKS Novog Pazara o stanju u Partiji iz 1957. godine konstatuje da je ateistički pogled na svet među članovima SK gotovo u potpunosti prisutan.⁹⁹ Najslikovitiji opis verskog života na terenu dala je analiza Sreskog komiteta SKS Novog Pazara 1955. godine. Kada je u pitanju pravoslavno stanovništvo, u izveštajima se konstatovalo da su svi sveštenici pristupili Udruženju sveštenika¹⁰⁰ nakon početnog odbijanja. Zapaženo je da verski život opada iz godine u godinu. Sve je manje i manje bilo odlazaka u crkvu, što se uglavnom vezivalo za starije ljude i to samo za vreme verskih praznika. Međutim, venčanja u crkvi, krštenje dece i proslava slava su se i dalje aktivno praktikovali i nisu se nalazili u znatnijem opadanju. Istaklo se i da od oslobođenja nije izgrađen nijedan pravoslavni verski objekat.¹⁰¹

Kada je u pitanju muslimansko stanovništvo, naglašeno je da se njihovo sveštenstvo u potpunosti odaljilo od aktivnog učešća u organima narodne vlasti. To se posebno osetilo nakon akcije skidanja zara i feredže. Svi sveštenici bili su okupljeni u Udruženju imama.¹⁰² Nijedan objekat za verske

⁹⁸ IARNP, 249, kut. 5, Izveštaj o radu organizacije Socijalističkog saveza radnog naroda za proteklu 1955. godinu, 12.

⁹⁹ IARNP, 235, kut. 7, Izveštaj o stanju u partiji OK SKS Novi Pazar, 27. 8. 1957, 2.

¹⁰⁰ Nevoljnost saradnje vrhova katoličke i pravoslavne crkve uslovlila je predstavnike nove vlasti da tragaju za novim sredstvima i metodama kako bi uspele ostvariti svoje ciljeve. Partijski i državni organi pristupili su osnivanju udruženja lojalnih sveštenika sa kojima bi mogao lakše da se uspostavi kompromis i saradnja. U periodu od 1947. do 1953. godine formirane su organizacije progresivnih sveštenika skoro svih veroispovesti na prostoru FNRJ. Na teritoriji FNRJ delovalo je pet udruženja pravoslavnih sveštenika, objedinjenih u Savez udruženog pravoslavnog sveštenstva FNRJ. Osnivačka skupština na teritoriji NR Srbije održana je 1. decembra 1947. godine. Na skupštini su doneta pravila Udruženja, izabrani odbori i usvojena rezolucija. „Pravila Udruženja propisivala su da je njegov cilj da pomogne ujedinjenju, organizovanju, aktiviziranju snaga pravoslavne Crkve u svrhu ostvarenja njenih evanđelskih i tradicionalnih zadataka u službi naroda i Otadžbine. Udruženje je trebalo da čuva jedinstvo SPC, čistotu pravoslavlja, da radi na socijalnom obezbeđivanju sveštenstva, da suzbija sujeverje, verske i crkvene zloupotrebe, da radi na religioznom i opštem prosvetivanju naroda, da čuva tekovine NOB-a i da aktivno učestvuje i sarađuje sa narodnim vlastima u izgradnji zemlje”. – Радић, *Држава*, I/300–304.

¹⁰¹ IARNP, 235, kut. 8, Analiza o aktivnosti verskih zajednica i obimnosti verskog života na terenu našeg sreza i grada, kao i spisak monaha i monahinja, sa datim podacima u manastiru Sopoćani, 14. 4. 1955.

¹⁰² IARNP, 235, kut. 8, Analiza o aktivnosti verskih zajednica i obimnosti verskog života na terenu našeg sreza i grada, kao i spisak monaha i monahinja, sa datim podacima u manastiru Sopoćani, 14. 4. 1955; Na teritoriji FNRJ postojala su tri udruženja islamskih sveštenika. Na teritoriji NR Srbije delovalo je Udruženje islamskih sveštenika u NR Srbiji. Osnivačka skupština održana je 5. 4. 1952. godine u Prištini, gde je i bilo sedište Udruženja. U okviru ovog udruženja je bilo uključeno 98% članova od ukupnog broja islamskih verskih službenika ove republike. Kao glavni zadaci proklamovani su: „a) staranje o materijalnom obezbeđenju članstva; b) pomoć članovima u vršenju redovnih verskih dužnosti i podizanju versko-moralnog života pripadnika IVZ-a; c) suzbijanje sujeverja, zabluda svih vrsta kao i zloupotreba vere u protivnarodne svrhe i d) očuvanje tekovine NOB-e, učvršćenje bratstva i jedinstva, razvijanje patriotizma i ljubavi prema FNRJ”. – Радић, *Држава*, I/338.

svrhe muslimana nije bio obnovljen niti izgrađen od oslobođenja. Ne vidi se porast verskog života, naročito među omladinom. Proslava ramazana i dalje je bila aktuelna. On se masovno proslavljao, ogroman deo populacije je postio, čak i mlada deca. I pored svega navedenog, isticano je da je ramazanski post u opadanju iz godine u godinu, a naročito kod mlađeg sveta.¹⁰³

Na osnovu svega navedenog možemo reći da su se religiozni običaji i dalje upražnjavali, ali da su imali tendenciju opadanja. Angažovaniji pristup Partije u ovom domenu iskazan primenom oštrijih mera doveo je do značajnijih rezultata na nivou srezova. To je učvrstilo uverenje kod članova SK da bi s takvom politikom trebalo nastaviti i u narednom periodu. Taj stav je iskazan na primeru Izveštaja Sreskog komiteta KPS Novog Pazara iz 1957. godine. U Izveštaju se poredio način života radnika fabrika „TK Raška” i „B. Čukić”. Rečeno je da se u prvoj fabrici pristupilo od samog početka oštro i da „nije bilo taktiziranja” u odnosu na verska ubeđenja zaposlenih. To je dovelo do toga da radnice fabrike „TK Raška” više ne poste i jedu mast. Za razliku od njih, u fabrici „B. Čukić” se i dalje postilo i poštovali su se običaji.¹⁰⁴

Zaključak

Komunistička partija Jugoslavije po preuzimanju vlasti na prostoru Deževskog, Sjeničkog i Štavičkog sreza zatekla je nisku kulturno-prosvetnu i ekonomsku razvijenost krajeva. U svakodnevnom životu stanovništva religija je imala značajnu ulogu. To je uslovalo da se u domenu sekularizacije pristupa oprezno. Takvo delovanje posledica je slabosti partijske organizacije na prostoru srezova.

U periodu do 1946. godine represija na terenu bila je značajna, što je onemogućavalo značajniji otpor odlukama koje je sprovodila KPJ. Partijsku politiku sprovodili su kadrovi „sa strane” uz pomoć omladinaca, retkih starijih lokalnih članova partije, partijskih simpatizera, ali i uglednih građana. Verska nastava izbačena je iz nastavnog programa, zatvorene su verske škole, a došlo je i do ukidanja proslave Svetog Save kao školskog praznika. Usledilo je usvajanje Zakona o agrarnoj reformi kojim su verske zajednice izgubile znatne posede, samim tim i ekonomsku moć. U većini slučajeva indirektno, na udaru su se našli i verski objekti. Međutim, otvorenog udara na religiju retko je bilo. Partija je planirala pridobiti izuzetno religiozno stanovništvo. To je doprinelo podilaženju verskim shvatanjima i religijskim običajima. Verski praznici su se uobičajeno slavili, a verski objekti bili su puni vernika.

Krajem 1946. godine prema gledištu KPJ društveno-politička situacija u srezovima se stabilizovala. Da bi opstala i postala pokretačka snaga na

¹⁰³ IARNP, 235, kut. 8, Analiza o aktivnosti verskih zajednica i obimnosti verskog života na terenu našeg sreza i grada, kao i spisak monaha i monahinja, sa datim podacima u manastiru Sopoćani, 14. 4. 1955.

¹⁰⁴ IARNP, 235, kut. 7, Izveštaj o stanju u partiji OK SKS Novi Pazar, 3.

terenu, Partiji je bilo potrebno njeno omasovljenje i stapanje masa sa novim idejama. Rad na omasovljenju Partije intenzivirao se 1948. godine. U tom periodu se javlja i značajna tolerancija religije među partijskim članstvom. Nedovoljan uticaj kadrova i njihova nezainteresovanost da agituju na polju religije uslovlila je nemogućnost sprovođenja značajnijih ideoloških zamisli u periodu do 1951. godine. Tako su zapaženi slabi uspesi tokom akcije skidanja zara i feredže u 1947. i 1948. godini. Partija nije uspjela da omladinu obrazuje u potpunosti u socijalističkom duhu. Pojava grupe „Mladi muslimani” tome ide u prilog.

Početkom pedesetih se situacija u srezovima promenila. Partijska organizacija je znatno ojačala, a usmeravanja sa republičkog nivoa dovela su do značajnijih rezultata u ideološkom oblikovanju članstva, čime je olakšano sprovođenje partijske politike u srezovima. Prvi značajniji uspeh predstavlja izvršena akcija skidanja zara i feredže. Pismom CK Srbije od aprila 1952. godine zvanično je otpočeo proces obračuna sa religijom u društvenim, državnim i partijskim organizacijama. Prema partijskim izveštajima do 1955. godine postignuti su značajni uspesi i na tom polju.

Nakon deset godina vlasti KPJ rezultati sekularizacije postali su jasno vidljivi. Religija je u velikoj meri istisnuta iz državnih, društvenih i partijskih institucija. Među članovima partije gotovo i da nije bilo više vernika, barem ne onih koji su veru javno iskazivali. Škole su u potpunosti postale svetovne, a bilo kakav oblik verske manifestacije u njima prestao je da postoji. Nijedan verski objekat nije izgrađen. Svi sveštenici postali su članovi lokalnih udruženja sveštenika. Verski život se nalazio u stalnom opadanju. To je naročito bilo izraženo među omladinom. Međutim, verski običaji su u suštini opstali. Upraznjavali su ih prevashodno stanovnici koji su se nalazili van značajnijih položaja u partijskim, državnim, društvenim i privrednim institucijama. Venčanja u verskim objektima, proslava verskih praznika, krštenja dece, suneti, proslava slava i ramazanski post i dalje su praktikovani. Oštrije postupanje prema verskim zajednicama, shvatanjima i običajima od početka pedesetih godina dovelo je do zapaženih rezultata u domenu sekularizacije. Navedeni uspesi opredeliće partijske rukovodioce da nastave sa primenom oštrijih mera prilikom ideološkog oblikovanja i u narednom vremenskom periodu.

Spisak referenci

Arhivi

- Istorijski arhiv „Ras” Novi Pazar. Fond ZH, Zbirka hronika; Fond 5, Narodni odbor sreza Deževskog; Fond 235, Sreski komitet Saveza komunista Srbije sreza Novi Pazar; Fond 242, Opštinski komitet Saveza komunista Srbije Novi Pazar; Fond 244, Opštinski komitet Saveza komunista Srbije Sjenica; Fond 249, Opštinska konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije opštine Novi Pazar; Fond 252, Sreski komitet Narodne omladine Srbije sreza Novi Pazar; Fond 253, Opštinska konferencija Saveza socijalističke omladine – Novi Pazar.

Objavljeni izvori

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*. Beograd: Državna štamparija, 1938. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1938/Pdf/G19384001.pdf>.
- *Službeni glasnik SRS* – 49/1984. (Cyrillic)
- Uputstvo ministarstva prosvete NRS iz 1946. godine o načinu proslavljanja Sv. Save u školama. *Zapisnici sa sednica Komisije za verska pitanja NR/SR Srbije 1945–1978. godine*, priredili Radmila Radić i Momčilo Mitrović. Beograd: INIS, 2012. (Cyrillic)

Štampa i periodika

- *Borba* (1950, 1954) (Cyrillic)
- *Bratstvo: organ Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta novopazarskog okruga* (1945, 1946, 1953, 1954) (Cyrillic)
- *Sandžak: list za kulturno i ekonomsko podizanje Sandžaka* (1932) (Cyrillic)
- *Student: nedeljni list beogradskih studenata* (1954)

Literatura

- Abdagić, Muhamed. „Kulturno-politički rad studenata i omladine između dva rata, odnosno u vrijeme od 1935. do 1941. godine”. *Zbornik Sjenice: nauka, kultura, umetnost* 6, 7 (1990/1991): 63–81. (Cyrillic)
- Aksić, Nina. „Aktuelizacija i marginalizacija Rastka Nemanjića – Svetog Save u Novom Pazaru od početka XX veka do danas”. *Crkvene Studije* 20 (2023): 649–667. (Cyrillic)
- Aksić, Nina. „Istraživanje Novog Pazara i okoline – nekadašnji i savremeni izazovi”. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 66, br. 1 (2018): 228–234. (Cyrillic)
- Aksić, Sava. „Sekularizacija države (pojam, uzroci i posledice)”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu* 57, 80 (2018): 181–195. (Cyrillic)
- Alexander, Stella. *Church and State in Yugoslavia since: 1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Bandžović, Safet. *Bošnjaci i Turska: deosmanizacija Balkana i muhadžirski pokreti u XX stoljeću*. Sarajevo: autor, 2014.
- Bandžović, Safet. *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991.
- Crnišanin, Ramiz. *Čaršijske priče i anegdote*. Beograd: Mrlješ, 2009.
- Crnišanin, Ramiz. *Tijesna čaršija*. Novi Pazar: Damad, 1992.
- Cvetković, Srđan. „Stradanje crkve i sveštenika pod komunističkim režimom u Srbiji”. U *Naučni skup „Srpska Pravoslavna Crkva: izazovi i iskušenja kroz istoriju, Zbornik radova*, uredio Svetozar Boškov i dr., 349–373. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2023. (Cyrillic)
- Ćimić, Esad. *Društvo i religija: marksistička kritika religije*. Beograd: Centar za ideološko-političko obrazovanje Radničkog univerziteta „Đuro Salaj”, 1964.
- Ćimić, Esad. *Socijalističko društvo i religija: ispitivanje odnosa između samoupravljanja i procesa prevladavanja tradicionalne religije*. Sarajevo: Svjetlost, 1966.
- Ćimić, Esad. *Drama ateizacije: religija, ateizam i odgoj*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971.
- Ćuković, Mirko. *Sandžak*. Beograd: Nolit, 1964. (Cyrillic)

- Dobrivojević Tomić, Ivana. „'Svi u fabrike!' Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945–1955”. *Istorija 20. veka* 27, br. 2 (2009): 103–114.
- Dupljak, Rifat. *Mladi muslimani u Sandžaku*. Novi Pazar: Istorijski arhiv „Ras”, 2003.
- Đorđević, Dragoljub. „Sekularizacija, religija i razvoj jugoslovenskog društva”. U *Religija i razvoj*, urednik Bogdan Đurović, 14–21. Niš: JUNIR, 1995.
- Đurović, Draženko. „Politički odnosi u Bosni i Hercegovini: 1945–1948”. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2022. (Cyrillic)
- Gološ, Hivzo. *Istorija vela, zara, peče i feredže u Sandžaku*. Novi Pazar: Matica Bošnjaka, 2022.
- Gulić, Milan. *Jugoslovenska država: 1918–2006: od Prvodecembarskog akta do Majskog referenduma*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023. (Cyrillic)
- Hadžić, Fatih. *Elementi materijalne i duhovne kulture Bošnjaka u Sandžaku*. Rožaje: Avlija, 2013.
- Hrabak, Bogumil. *Džemijet: organizacija muslimana, Kosova, Metohije i Sandžaka: 1919–1928*. Beograd: B. Hrabak, 2003. (Cyrillic)
- Janjetović, Zoran. „(Ne)dоследni (inter)nacionalizam: Komunistička partija Jugoslavije i nacionalne manjine 1941–1948”. U *Između slobode i teskobe: nacionalne manjine u Jugoslaviji: tematski zbornik*, uredili Božica Slavković Mirić, Milana Živanović i Davor Stipić, 205–296. Beograd: INIS, 2023. (Cyrillic)
- Kačapor, Sait. *Školstvo u Novom Pazaru i okolini: od 1918 do 1941. godine*. Novi Pazar: Muzej Ras, 1987. (Cyrillic)
- Katuranić, Vjeran. „Marksizam i sociologija: državna ideologija i sekularizacija”. *Sociologija: časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju* 31, br. 2–3 (1989): 359–370.
- Malešević, Miroslava. „Hrišćanski identitet sekularne Evrope”. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 55, br. 1 (2007): 9–28. (Cyrillic)
- Mentović, Mento i Mirjana Ajbl. *Jevreji Novog Pazara i okoline*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2019.
- Milišić, Senija. „O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini”. *Prilozi* 28 (1999): 225–241.
- Mušović, Ejup. *Džamije u Novom Pazaru*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 1992.
- Mušović, Ejup. *Tutin i okolina*. Beograd: Etnografski institut SANU, 1985.
- Novak, Viktor. *Magnum Crimen: pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb: Viktor Novak, 1948.
- Novaković, Dragan. *Islamska verska zajednica na jugoslovenskom prostoru: 1878–1991*. Niš: JUNIR, 2015. (Cyrillic)
- Novaković, Dragan. „Organizacija hadževa i problemi koji su pratili izvršavanje te vjerske obaveze u Jugoslaviji od 1945. do 1991. godine”. *Časopis za suvremenu povijest* 36, br. 2 (2004): 463–471.
- Novaković, Dragan. „Školovanje studenata Islamske zajednice iz SFRJ u inostranstvu”. *Zbornik matice srpske za društvene nauke* 120 (2006): 287–303. (Cyrillic)
- *Novi Pazar i okolina*. Beograd: Književne novine, 1969. (Cyrillic)
- Pačariz, Sabina. *The migration of Bosniaks to Turkey from 1945 to 1974: the Case of Sandžak*. Sarajevo: Centar za napredne studije, 2016.

- Pavlović, Mila, urednik. *Sjenički kraj : antropogeografska proučavanja: naučna monografija*. Beograd: Geografski fakultet Univerziteta, 2004. (Cyrillic)
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije: 1918–1988. Knj. 2 Narodnooslobodilački rat i revolucija: 1941–1945*. Beograd: Nolit, 1988.
- Petrović, Milić. „Raška oblast u jugoslovenskoj državi 1918–1941: stanje i problemi”. *Arhiv: časopis Arhiva Jugoslavije* 8, br. 1/2 (2007): 90–107.
- Petrović, Milić. „Raška oblast u jugoslovenskoj državi 1918–1941”. *Arhiv: časopis Arhiva Jugoslavije* 9, br. 1/2 (2008): 33–49.
- Pezo, Edvin. „Komparativna analiza jugoslovensko-turske konvencije iz 1938. i 'džentlenskog sporazuma' iz 1953: pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku”. *Tokovi istorije* 21, br. 2 (2013): 97–120.
- Popović, Vladan. „Svetosavlje, nacionalizam i sekularizacija našeg društva”. *Teološki pogledi : dvomesečni versko naučni časopis* 1, br. 6 (1968): 373–401. (Cyrillic)
- Radović, Miodrag. „Jevrejska opština u Novom Pazaru”. *Novopazarski zbornik* 29, (2006): 169–177. (Cyrillic)
- Radić, Radmila. „Država, Rimokatolička i Srpska pravoslavna crkva od 1945. do polovine šezdesetih godina”. U *Dijalog povjesničara – istoričara. knj. 2, Pečuh, 19.–21. studenoga* 1999, uredio Hans-Georg Fleck i dr., 653–670. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000.
- Radić, Radmila. *Država i verske zajednice: 1945–1970, I–II*. Beograd: INIS, 2002. (Cyrillic)
- Radić, Radmila. „Verski život u Jugoslaviji prema izveštajima episkopa Srpske pravoslavne crkve za 1953. i 1972. godinu”. *Tokovi istorije* 22, br. 1 (2014): 11–51. (Cyrillic)
- Rakonjac, Aleksandar. „Industrijalizacija Jugoslavije – planovi i praksa (1947–1952)”. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2021. (Cyrillic)
- *Religija i ateizam u samoupravnom socijalističkom društvu*. Zagreb: Centar za društvena istraživanja Sveučilišta, 1979.
- *Religija i društvo*. Zagreb: Centar za idejno-teorijski rad, 1987.
- *Religija i društvo: zbornik tekstova*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988.
- Slijepčević, Đoko. *Istorija Srpske pravoslavne crkve, I–III*. Beograd: Catena mundi, 2018. (Cyrillic)
- Škrijelj, Redžep. „Džamije Sjenice”. *Zbornik Sjenice: nauka, kultura, umetnost* 14 (2003): 85–105.
- Šaković, Edin i Izet Šabotić. „Skidanje zara i feredže na području sreza Gračanica”. *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine* 43, (2013): 289–306.
- *Vodič istorijskog arhiva „Ras” Novi Pazar*. Novi Pazar: Istorijski arhiv „Ras”, 2008. (Cyrillic)
- Živković, Milutin. *Između „Velike Albanije” i okupirane Srbije: Novi Pazar, Tutin i Ibarski Kolašin (1941–1944)*. Leposavić: Institut za srpsku kulturu, 2018. (Cyrillic)
- Živković, Milutin. *Stara Raška pod italijanskom okupacijom: 1941–1943, I–II*. Beograd: Catena mundi, 2020. (Cyrillic)
- Živojinović, Dragoljub. *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast: 1941–1958*. Beograd: Tersit, 1994.
- Žutić, Nikola. *Ideologija i vjerska politika nadbiskupa Stepinca u Jugoslaviji 1934–1946*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2017.

Summary

Ratko Minić

Secularization in Deževa, Sjenica and Štavica counties (1944–1955)

Abstract: Drawing on relevant sources and literature, the paper examines the process of secularization in the counties of Deževa, Sjenica, and Štavica during the first decade of Communist Party rule in those areas. Secularization was among the priority objectives of the newly established government. It was an extremely complex and difficult process hindered by severe economic, cultural, and educational underdevelopment, entrenched religious prejudices and antagonisms which were consequences of mutual conflicts between the Orthodox and Muslim communities and their sufferings in the previous war. The paper discusses the strategy, methods, organization, weaknesses, difficulties and results achieved by the communist authorities, during the first decade of rule, in terms of secularization in this part of Serbia.

Keywords: Secularization, Communist party of Yugoslavia, Orthodox, Islam, Novi Pazar, Sjenica, Tutin

The paper analyzes and shows the process of secularization in the area of Deževa, Sjenica and Štavica counties from 1944 to 1955. Great economic and cultural and educational underdevelopment, strong religious prejudices and antagonisms, as well as the consequences of mutual war conflicts and suffering between the Orthodox and Muslim communities conditioned the cautious action of the KPJ towards the issue of secularization. In the period up to 1946, uncertainty and the fear from the new government enabled the smooth implementation of secularization in education and agrarian field, which affected religious communities. In order to survive and become a driving force on the ground, the Party needed massification and “fusion of the masses” with new ideas. Massification, which began in 1948, had the opposite effect. The limited ideological education of the newly recruited members and their insufficient interest in agitation in religious matters contributed to minimal results of secularization efforts up to 1951. The consolidation of party organization during the 1950s, combined with guidance from the republican level, contributed to renewed successes, particularly in the sphere of secularization. This work provides an insight into the complex process of secularization that took place in the area of three counties and shows the difficulties and results that the communist authorities achieved in that domain during the first decade of their rule.